

17. századi, csak unitárius forrásból ismert gyülekezeti énekek² (Kiegészítések és megfigyelések)

A csak antitrinitárius forrásból ismert szövegekről

A jelen tanulmányban tárgyalt szövegek nagy többsége olyan, amelyeket csak unitárius nyomtatott és kéziratos forrásból ismerünk, első és legkorábbi, illetve legnagyobb számú előfordulása az RMNy 983-as számú tételében, az 1602–15 közé datált³ kolozsvári kiadású unitárius gyülekezeti énekeskönyvben található. Néhány szöveggel találkozhatunk egyéb protestáns kéziratos és nyomtatott forrásokban is, illetve a Bogáti Fazakas Miklós-zsoltároknak a szombatos kéziratot hagyományban való tömeges, olykor a nyomtatottaknál jobb szövegváltozatokat hozó gyűjtemény-jellegű másolataival is számolnunk kell. A Bogáti Fazakas-zsoltárok szöveghagyományozódását éppen ezért nem tárgyaljuk, csak az unitárius énekhagyományban betöltött szerepükről beszélünk, hiszen ez az anyag merőben más forrásokban hagyományozódik, mint az általunk vizsgált verses szövegek nagy többsége.⁴

¹ Hevesi Andrea 1986-ban született Hódmezővásárhelyen. Tanulmányait a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végezte magyar nyelv és irodalom, valamint művelődéstörténet és irodalomelmélet szakon. Doktori disszertációját a 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyagából írta. Jelenleg az SZTE-BTK Magyar Irodalmi Tanszékének tudományos segédmunkatársa az OTKA-K 109227 pályázat keretein belül.

² A tanulmány *A 17. századi unitárius gyülekezeti énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány* című doktori disszertációm bizonyos fejezetei alapján készült, amelyek a csak unitárius forrásban megtalálható énekekről szólnak.

³ Doktori disszertációmban igyekeztem a kolozsvári unitárius nyomda történeti adataival, egyéb külső történelmi eseményekkel, illetve a nyomda betűkészletének vizsgálatával alátámasztani azt, hogy az 1602–15 közé datált énekgyűjteményt nagy valószínűséggel érdemes 1616-os keletkezésűnek tartanunk.

⁴ A szombatos hagyomány feltérképezése, bővebb tanulmányok születése a készülő kritikai kiadás után lehetséges. Mivel a szoros témánk a szombatos hagyomány nélkül is tárgyalható, így ezt nem részletezzük.

Bogáti Fazakas-zsoltárok az unitárius hagyományban

Bogáti Fazakas Miklós életéről, műveinek keletkezési idejéről és körülményeiről ugyanolyan hiányos adataink vannak csupán, mint a 16–17. századi unitárius egyház történetéről, beleértve a bennünket foglalkoztató énekhagyományt is. Úgy tartják, hogy a 150 zsoltár fordítását 1582–83-ban készítette el, pécsi száműzetése idején.⁵ Bogáti zsoltárai kéziratosan terjedtek a 17. században, s csak néhány szövege került be gyülekezeti énekeskönyvbe. Legkorábban Újfalvi Imre 1602-es debreceni énekeskönyvében találkozunk egy zsoltárával, s az 1602–15 közötti kolozsvári gyülekezeti énekeskönyv 12 szövegét emeli be a zsoltárok közé.

A szöveghagyomány összetettsége és az említett okok miatt csupán egy apró módosítást szeretnénk tenni a Bogátival kapcsolatos szakirodalom állításait illetően. Ez a nyomtatott unitárius gyülekezeti énekeskönyveket is érinti, így témánk szempontjából talán nem teljesen mellékes. Csomasz Tóth Kálmán a Thordai János-zsoltárok keletkezésének okát abban látja, hogy a Bogáti Fazakas-zsoltárokat a szombatosok kezdték el használni, így az unitáriusoknak szükségük volt új zsoltárfordításra, hogy a szombatos felekezettől való elkülönülésüket hangsúlyozzák.⁶ Az unitárius gyülekezeti énekeskönyvek nótajelzés-használatának vizsgálatai alapján azonban az tűnik valószínűbbnek, hogy Thordai a zsoltárait elsősorban a Szenczi Molnár-féle zsoltárkönyv „francia dallamainak” idegensége miatt szerezhetette, hiszen szinte minden zsoltára az unitárius énekhagyományban meglévő, a korban ismert nótajelzéssel van ellátva. Másfelől aligha hagyható figyelmen kívül, hogy a Kövendi János-kódex (1697, S 105) a Thordai-zsoltárok mellett Bogáti Fazakas Mikós összes zsoltárát is tartalmazza, ami arra utal, hogy Thordai és Bogáti zsoltárait együtt is használták a 17. század végén. Az persze igaz, hogy Bogáti zsoltárai főleg a szombatos kéziratokban népszerűek, de a nyomtatott unitárius énekeskönyvben található Bogáti Fazakas-zsoltárok száma nem azt mutatja, hogy a népszerűsége jelentősen csökkenne a 17. század során a szombatosoktól való elkülönülés jegyében. Az 1602–15 közötti unitárius

⁵ Bogáti Fazakas Miklós: *Psalterium. Magyar zsoltár, kit az üdökbéli históriák értelme szerint különb-különb magyar ékes nótákra, az Isten gyülekezetinek javára fordított Bogáti Fazakas Miklós*. Szerk.: Dán Róbert, Gilicze Gábor, Szabó Géza, Budapest, 1979, Magyar Helikon. 243.

⁶ Bárdos Kornél (szerk.): *Magyarország zenetörténete II, 1541–1686*. Budapest, 1990, Akadémiai Kiadó. 201–11.

énekeskönyv 12 Bogáti Fazakas-zsoltárt tartalmaz.⁷ Ebből a 12 zsoltárból az 1632-es, Thordai János által szerkesztett unitárius gyülekezeti énekeskönyv (RMNy 1541) csak egyet nem közöl, a *Kik Istennek csodáit láttuk...* kezdetűt, bevesz viszont egy másik Bogáti Fazakas-zsoltárt, így számszerűen az 1632-es énekeskönyvben ugyanannyi Bogáti Fazakas-zsoltár lesz, mint az 1602–15 közötti nyomtatványban.⁸ Ennek a szövegnek a kikopása több okkal is magyarázható. Egyfelől azzal, hogy a metruma⁹ olyan, amely egyetlen 16. századi énekben sem fordul másutt elő, így feltehetően az éneklése sem volt egyszerű.

Az első strófáját idézve:

Kik Istennek csodáit láttuk,

kik e hadból és hazaszaladtunk,

békével maradtunk,

jer az Urat dicsérjük még, és Úrnak hálát adjunk,

jertek minden vigasságtévő szerszámmal mind hangoskodjunk.

A kikopás egy újabb oka már az első strófa ismeretében is látható: a 95. zsoltár parafrázisának már az első strófája is olyan szöveggel van ellátva, mely az unitárius énekhagyománnyal ellentétes tartalmat közvetít, tehát az unitárius úzus és az ének tartalmi elemei nem összeegyeztethetők.

118, az unitárius hagyományban és a többi protestáns felekezetben is használt gyülekezeti ének összevetése által arra jutottunk, hogy az unitárius kiadások (már az első kiadás is, de főleg az 1632-es) igyekeznek a protestáns hagyományból kivenni, megváltoztatni, „enyhíteni” az ellenség megtöréséről, leveréséről, a harcokról szóló tartalmakat.

S ez a zsoltár – már a bevezetőstrófa alapján is látható, hogy – a harcból hazatérők, „hazaszaladók” hálaéneke az Úrhoz.

Az első strófában a „vigasságtévő” szerszámokkal való hangoskodás is szerepel, s bár az unitárius éneklésről igen kevés adatunk maradt fenn, de a különbö-

⁷ Ezt számszerűen írja az RMKT 17/4. is, a jegyzetekben, ld. 533 .o. Az első unitárius énekeskönyv Bogáti Fazakas-zsoltárai a következők: *Kik Istennek csodáit láttuk...* (RPHA 0753), *Új Urat adtál, Uram...* (RPHA 1414), *Országá kárát...* (RPHA 1159), *A nagy bölcs teremtést...* (RPHA 0027), *Mely hatalmas a mi Urunk...* (RPHA 0877), *Egész Izraelt Dávid felgyűjté...* (RPHA 0313), *Istenem, tudod minden dolgomat...* (RPHA 0606), *Isten oltalmunk, erős kővárunk...* (RPHA 0600), *Neked mondok dicséretet...* (RPHA 1063), *Hogy e nagy pusztán lakunk...* (RPHA 0544), *Nemes földjét a szent népnek...* (RPHA 1077), *Hogy említjük eleinket...* (RPHA 0547).

⁸ A század eleji 12 Bogáti Fazakas-zsoltárból hét még mindig kiadásra kerül az 1697-es század végi nyomtatványban is.

⁹ a9 (4,5); a9 (4,5); a6; a17 (9,8); a17 (9,8).

ző dokumentumok fényében talán mondhatjuk, hogy az unitárius éneklésben a hangszeres zene nem játszott szerepet.

Enyedi György 1597 előtti, az éneklésről szóló prédikációja kifejezetten rávilágít arra, hogy a „*pápások tévelygése*” csupán az „*éneklésben, hogy sípokat, orgonákat fúnak a templomban.*”¹⁰ Enyedi kitér arra, hogy – bár az Ószövetség zsol-tárai gyakran tartalmazznak hangszeres zenét – ezt az Újszövetség már nem tartalmazza, így az ilyen eszközök használata besorolódik a zsidókat e tekintetben szolgálóan követő pápisták téveszméi közé, hiszen mára „*az orgonálás, sípolás annyira ment, hogy csak testi gyönyörúségeért leszen a pápások közt.*”¹¹ Így Enyedi az unitáriusok éneklése kapcsán arra jut, hogy „*mi azért elégedjünk meg a szájjal és szóval mondott dicséretekkel, és eképpen magasztaljuk a mi Istenünket.*”¹²

Enyedi prédikációja a nyomtatott énekeskönyvek megjelenésénél ugyan korábbi, de néhány szórványos adat az éneklésről a 17. század első harmadából is fennmaradt. Tóth György könyve¹³ alapján úgy tűnik, hogy a 17. század első harmadában is a hangszeres kíséret nélküli éneklés volt a bevett szokás az unitárius gyülekezetekben, az Enyedi által megfogalmazott hangszerhasználat-mellőzés feltehetően általános érvényű volt. 1614-ből maradt fenn egy rendelkezés, mely a gyermekek templomi énekléséről szól, tehát kórus biztosan volt ebben az időszakban: „*[A]z iskolamesterek ...az alamizsnából három vagy legkevesebb két gyermeket tápláljanak és neveljenek, hogy velük a templomban énekelhessenek, amit ha tenni elmulasztanak s az alamizsnát mégis begyűjtenék, a szokásos büntetéssel sújtassanak.*”¹⁴

1629-ből fennmaradt egy utasítás az egyházi rendszabályokban, miszerint „*ha lehetségesnek látszik, hogy a hangszeres zene – mely többnyire inkább visszaélés, mint szokás – a menyegzők és egyéb vendégeskedések alkalmából kiküszöböltessék...*”¹⁵ Úgy tűnik tehát, hogy még a menyegzőkön (tehát nem csupán az egyházban, templomban történő események során) sem preferálta az egyházi vezetés a hangszeres zenét, ezért joggal következtethetünk arra, hogy az istentiszteletek alatt még kevésbé pártolták azt.

A hangszeres templomi énekléssel kapcsolatosan az is adat lehet számunkra, ha nincs adat. Molnár Dávid hívta fel a figyelmemet arra, hogy a templomviták

¹⁰ H. Hubert Gabriella: *A régi magyar gyülekezeti ének*. Budapest, 2004, Universitas, (Historia Litteraria 17). 388.

¹¹ H. Hubert: i. m., 389.

¹² H. Hubert: i. m., 389.

¹³ Tóth György: *Az unitárius egyház rendszabályai (1626–1850)*, Kolozsvár, 1922.

¹⁴ Tóth György: i. m., 30.

¹⁵ Tóth György: i. m., 37.

során az általa vizsgált időszakban, a 17. század első felében sehol nem maradt fenn olyan regestrum vagy bármiféle jegyzőkönyv, említés, amely az unitáriusok templomban használt hangszeréről tanúskodna, holott a templomok értékes tárgyait, berendezéseit felsorolják.¹⁶

Valószínűleg az 1629-es, a „hangoskodó, szerszámos éneklést” tiltó rendelet lehet az oka annak, hogy a Thordai által szerkesztett 1632-es gyülekezeti énekeskönyvből kiveszik a *Kik Istennek csodáit láttuk...* kezdetű Bogáti-zsoltárt.

Az unitárius hagyományban a legnépszerűbb Bogáti Fazakas-zsoltár egyébként az *Egész Izraelt...* kezdetű, mely az általunk vizsgált szinte összes unitárius kéziratos és nyomtatott gyűjteményben megvan.¹⁷

Az 1632-es unitárius gyülekezeti énekeskönyv 12 Bogáti Fazakas-zsoltára nem tanúskodik Bogáti Fazakas Miklós népszerűségvesztéséről. Sőt, hozzátehetjük, hogy az 1632-es gyülekezeti énekeskönyvben 7 Thordai-zsoltár van összesen, tehát kevesebb, mint Bogáti Fazakas-zsoltár annak ellenére, hogy jelenlegi ismereteink szerint az 1632-es énekeskönyv szerkesztője maga Thordai János lehetett.

Lengyel zsoltárfordítások az unitárius hagyományban: néhány apró kiegészítés

A csak unitárius forrásokban megtalálható hat Kochanowski-fordítást és négy másik lengyel dallammintát használó zsoltárt az RMKT 17/4.¹⁸ közli, és Papp Géza tanulmánya¹⁹ részletesen összeveti a lengyel eredetivel a fordítások szövegét, meggyőzően bizonyítva azt, hogy ezek az unitárius forrásban található zsoltárok vagy a lengyel költő, Jan Kochanowski zsoltárainak fordításai, illetve átdolgozásai, vagy lengyel zsoltárra vezethetők vissza.²⁰

¹⁶ Köszönettel tartozom Molnár Dávidnak az adatokért, amelyeket szóban megosztott velem. A templomvitákról szóló tanulmánya: Molnár Dávid: *Református-unitárius templomviták (1615–1648)*. Keresztény Magvető, 2014/1. 3–21.

¹⁷ Az összes 17. századi nyomtatott gyülekezeti és magánhasználatra szánt énekeskönyvben: az 1602–15 közöttiben, az 1632-esben, az 1697-esben, az 1623-asban és az 1700-asban is, illetve a *Böloni-kódexben* és a *Csonka antifonáléban* is megtalálható.

¹⁸ Stoll Béla, Tarnóc Márton, Varga Imre: *Régi Magyar Költők Tára. 17. század*. 4. köt. *Az unitáriusok költészete*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó. A kötetre a továbbiakban RMKT 17/4-es rövidítéssel hivatkozunk.

¹⁹ Papp Géza: *Ismeretlen Kochanowski-fordítások a XVI.-XVII. századból*. ItK, 1961. 328–340.

²⁰ A Papp Géza által tárgyalt, és az RMKT 17/4. által kritikai kiadást hozó lengyel zsoltárok fordításai a következők: *Isten, kegyes füled szómat...*; *Jaj, meddig, nagy Úristen...*; *Ím,*

Az erdélyi és a lengyel unitáriusok érintkezéséről, kapcsolatairól az utóbbi időben egyre több anyag került napvilágra.²¹ Tudjuk, hogy a 16. század közepén–végén és a 17. század elején is élénk kapcsolat volt a felekezet erdélyi és lengyelországi képviselői között. Igen homályos, ma már aligha igazolható adat konkrétan az énekeskönyvek lengyel kapcsolatáról is maradt fenn: az egyháztörténet említi, hogy az első, Dávid Ferenc idejében kinyomtatott unitárius énekeskönyv (mely feltehetően soha nem jelent meg, hiszen ilyenről nincs tudomásunk a mai napig) a lengyel zsoltárkönyvekből is dolgozott.²² Ezt az adatot átveszi mindenki, aki az unitárius énekeskönyvekről ír, ám ennek relevanciája Papp Géza Kochanowski-fordításokról írott tanulmányában²³ van igazán, hiszen ő mutatja be tényszerűen, hogy mely lengyel zsoltárok szövegeiből, mely lengyel dallamokra íródott a szóban forgó 10, az unitárius énekeskönyvben található zsoltár. A Papp Géza által elemzett 10 magyar nyelvű zsoltárból hat Kochanowski-fordítás, négy pedig olyan lengyel dallammal ellátott szöveg, amely a lengyel zsoltárkönyv dallamaiból merített.

Azt, hogy ki fordíthatta le a lengyel zsoltárokat, sajnos nem tudjuk rekonstruálni, ám az nagyon valószínű, hogy ezek a zsoltárfordítások nem Dávid Ferenc idejében jelentek meg, ha megjelentek egyáltalán az 1602–15 között nyomtatott énekeskönyv előtt nyomtatásban. Ki kell viszont emelni, hogy Papp Géza is azon

s hogy kiált... ; Ó, nagy Úristen...; Kitisztítván Absolonnak...; Istenben bízván...; Bűnnek/bűnök soksága...; Egész Izraelnek népe...; Bánatában Dávid...; Reménységem vagy, Istenem....

²¹ Idesorolhatjuk Keserű Gizella tanulmányát, mely a 17. század eleji lengyel–magyar kapcsolatokat mutatja be, és Balázs Mihály tanulmányát, mely az elhúzódó felekezetiesedés szempontjából ismertet fontos adatokat. Keserű Gizella: *Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején*. In Jankovics József (szerk.): „Nem súlyed az emberiség!” *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. MTA ITI, Budapest, 2007. 429–449. http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Keseru_Gizella.pdf. Letöltve: 2015. március 9-én. Balázs Mihály: *Elhúzódó felekezetiesedés és rendhagyó káteirodalom (Az unitáriusok káteiről a kezdetektől a dézsi komplancióig)*. In *Felekezetieség és fikció, Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok*. 8, Budapest, 2006, Balassi. 37–75.

²² Kénosi Tőzsér János –Uzoni Fosztó István: *Az erdélyi unitárius egyház történet*. I. köt. ford. Márkos Albert, a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály, sajtó alá rendezte Hoffmann Gizella, Kovács Sándor, Molnár B. Lehel, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, Kolozsvár. 796. A Dávid Ferenc korában kiadott énekeskönyvet tartja első kiadásnak szinte minden, a 19. században keletkezett unitárius énekeskönyvekről szóló szakirodalom is, pl.: Jakab Elek: *Adatok énekeskönyveink bibliográfiájához*. MKSz, 1882. 40–71. és Kanyaró Ferenc: *A legrégebb unitárius énekeskönyvekről*. MKSz, 1895. 321–332.

²³ Papp Géza: i. m. ItK, 1961/3, 328–340.

az állásponton áll, hogy a zsoltárokat már az előző kiadás is használta²⁴ – bár Papp nem mondja, hogy ez a nyomtatvány Dávid Ferenc idejéből való, de az általa hivatkozott szakirodalom²⁵ azt állítja.

Papp Géza viszont az idézett két tanulmányában arra is kitér, hogy Jan Kochanowski zsoltárai *Psalterz Dawidów* címmel 1579-ben jelennek meg először Krakkóban, amikor még nincs melléjük dallam, mert az csak egy évvel utána kerül hozzájuk.²⁶ Abban Papp Géza sem foglal egyértelműen állást, hogy a magyar fordító pontosan mely forrást használta (ahogyan írja, 1579 után mindjárt, 1580-ban újrakiadásra került a lengyel zsoltárkönyv, már dallammal ellátva), de azt sugallja, hogy a magyar fordító feltehetően az orális hagyományon alapuló dallamokat ismerhette, nem a zsoltárkönyv valamely, utólag a zsoltárokhoz társított dallamait.²⁷ Azóta úgy tudjuk, hogy az unitárius anyagban megjelenő hat Kochanowski-zsoltár és a másik négy zsoltár is megtalálható volt Piotr Artomiusz Krzesichleb *Cantionnal albo pies'ni duchowne* című, igen népszerű énekgyűjteményében.²⁸ Ezt használhatta tehát a magyar fordító, nem a Kochanowski-zsoltárkönyvet. Ez az énekgyűjtemény először 1587-ben, Dávid Ferenc halála után (1579) jó pár évvel jelent meg. Éppen ezért azt a feltételezést, hogy Dávid Ferenc idejében jelent meg olyan magyar nyelvű unitárius énekeskönyv, mely tartalmazta a lengyel fordításokat, egyértelműen el kell vetnünk.

²⁴ „Ismeretes, hogy a legrégebbről, ma már nyoma veszett unitárius énekeskönyvünkhöz többek között a lengyel unitáriusok zsoltároskönyvét is felhasználták. Erről nem csupán Uzoni Fosztó kézíratos egyháztörténetének közel egykorú kiadása tanúskodik, hanem az énekeskönyv későbbi, XVII. századi (1607, 1627 u., 1697) kiadásaiban található tíz ének „Nota Pol(onica)” felirata is. Ezeknek az énekeknek eredetét – egy kivételével – sikerült is kimutatni, s dallamukat megállapítani.” Papp Géza: *Thordai János lengyel dallammintája*. ItK 1966/1–2. 208.

²⁵ Csomasz Tóth Kálmán: *Régi Magyar Dallamok Tára. A XVI. század magyar dallamai*. Budapest, 1958, Akadémiai Kiadó. 102.

²⁶ Papp Géza: i. m. ItK, 1961/3. 338. és Papp Géza: i. m. 1966/1–3. 209.

²⁷ Uo.

²⁸ Hopp Lajos – Slaski, Jan: *A magyar–lengyel múltszemlélet előzményei (Politikai és kulturális hagyományok Báthory Istvánig)*. Budapest, 1992, Tankönyvkiadó. 187. Bár Balázs Mihály tanulmánya kitér arra, hogy Kochanowski zsoltárainak egyharmada 1571-re már készen volt, és ezek kézíratosan terjedtek el a lengyelek körében, de nem tudjuk pontosan, hogy ezek mely zsoltárok voltak, s arról sincs adatunk, hogy ezek eljutottak volna Erdélybe. Balázs Mihály: *Jan Kochanowski és Balassi Bálint*. Tiszatáj, 2012/135. 12.

A lengyel zsoltárfordítások helye az 1602–15 között nyomtatott unitárius énekeskönyvben

A lengyel zsoltárfordítások előfordulási helye az 1602–15-ös unitárius énekeskönyvben rokonítható a Bogáti Fazakas-zsoltárok előfordulási helyével. Az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyvben a zsoltárok még a debreceni énekeskönyv-hagyományban megszokott rendet követik, és a zsoltárok száma szerint növekvő sorrendben találhatók meg a gyűjteményben. Ha az itt előforduló zsoltárokat összevetjük az Újfalvi Imre 1602-es debreceni református kiadásában²⁹ közölt zsoltárokkal, meglepő, – bár mint mindig, itt sem kizárólagos érvényű, ám mégis – tendenciaszerűen érvényesülő mozzanatokot mutathatunk ki.

Újfalvi Imre a zsoltárok között összesen 18 Sztárai Mihály által írott parafrázist közöl, ebből 4 olyan, amelyet Sztárainak tulajdonítanak, de a szerzőség kérdése nem tisztázott.³⁰ Ebből, az összesen 18 Sztárai-zsoltárból az unitárius énekeskönyv zsoltárrészében kettőt találunk, melyet bizonyosan ő szerzett, és kettőt, amely bizonytalan szerzőségű, csak Sztárainak tulajdonított. Ezek a *Sokan vannak most...* (RPHA 1283)³¹ és a *Szent Dávid próféta...* (RPHA 1308),³² illetve a bizonytalan szerzőségűek közül az *Izraelnek megnyomorodott...* (RPHA 627) és a *Drága dolog az Úristent...* (RPHA 291) incipitű zsoltárok. Az unitárius zsoltárrészben a 18 Sztáraiból tehát összesen 4 van az 1602–15-ös kiadásban.³³

Feltűnő, hogy a 44. zsoltárig Újfalvi református énekeskönyve 11 Sztárai zsoltárt közöl, az unitárius viszont csak kettőt. (*A Sokan vannak most...* és a *Szent Dávid próféta...* kezdetűeket.) A 12. zsoltárnak Újfalvi énekeskönyve három parafrázisát is hozza, az *Ó, Úristen, tekints hozzánk...* (RPHA 1139), az *Emlékezzél meg, Úristen...* (RPHA 365) és Sztárainak a *Szabadíts meg és tarts meg,*

²⁹ RMNy 886.

³⁰ Az Újfalvi szerkesztette énekeskönyv anyagát rendszerezte: Kőszeghy Péter (s.a.r.): *Újfalvi Imre: Keresztyéni énekek*. Faksimile, Budapest, 2004, Balassi-MTA-ITI, OSZK. 41–48.

³¹ Erről az énekről egyébként az unitárius egyháztörténet (Kénosi–Uzoni: i. m. 801–802) tanúsága szerint az unitárius hagyomány úgy tartja, hogy Sztárai Mihály éneke, aki a fehérvári vita egyik bírāja. Az unitárius hagyomány igyekszik tehát elperelni az éneket Sztárai Mihálytól.

³² Ez az ének, bár Sztárai Mihályé, ám az egyháztörténet szerint az unitárius ének-hagyomány az akrosztichonból kiolvasható Sztárai nevet igyekezett eltüntetni a versből. „*Ennek az éneknek első versét ma már elhagyták, a második elejét pedig megváltoztatták, ezért a versfőkből most Várai Mihály olvasható ki.*” (Kénosi–Uzoni: i. m. 802.)

³³ A *Hálaadásunkban rólad emlékezünk...* (RPHA 478) megtalálható a zsoltárrészen kívül.

Uram, Isten... (RPHA 1295) kezdetűeket. Ebből a kolozsvári unitárius kiadás az első kettőt közli, de a Sztáraiét már nem.

A 29. zsoltár parafrázisaként Újfalvi Imre Sztárai Mihály Szent *Dávid próféta az Istennek nagy hatalmát látván...* kezdetű zsoltárát hozza (RPHA 1308), az unitárius kiadás viszont ezt elhagyja, és Bogáti Fazakas *Egész Izraelt...* (RPHA 0313) kezdetű, az unitárius hagyományban igen népszerű parafrázisát hozza helyette.

Az unitárius kiadás hasonlóan jár el Szegedi Gergely *Dávid prófétának imádkozásáról...* (RPHA 0242) kezdetű zsoltáránál is: bár a Sztárai-szövegektől eltérően közli a Szegedi Gergely-éneket, de mellé illeszt egy Kochanowski-fordítást is alternatívaként, a *Kitisztítván Absolonnak...* kezdetűt (RMKT 17/4. 12. sz.). A 32. zsoltár esetében az unitárius kiadás ugyanezt alkalmazza: a *Boldog az ilyen ember...* (RPHA 199) kezdetű Szegedi Gergely-parafrázis mellé illeszt egy Kochanowski-fordítást, a *Bűnök soksága...* kezdetűt (RMKT 17/4. 14. sz.), mely ugyanennek a zsoltárnak a parafrázisa, az Újfalvi által közölt Sztárai-parafrázist, a *Sok emberek vannak...* (RPHA 1248) incipitűt viszont elhagyja.

Újfalvi Imre énekeskönyvében a 34., a 36. és a 37. zsoltár is Szárai Mihályé. (*Mindenkoron áldom az én Uramat...* (RPHA 983); *Sok nyilvánvaló bizonyosságokkal...* (RPHA 1263) és *Megnyomorult, szegény keresztyén ember...* (RPHA 869).) Ezekből a Sztáraikból az unitárius egyet sem vesz be, hanem helyettük a 33. zsoltárt hozza Bogáti Fazakas Miklós *A nagy bölcs teremtést...* kezdetű énekével (RPHA 27), majd pedig az unitárius kiadásig nyomtatásból nem ismert, ismeretlen szerzőjű, Dóczi Zsuzsanna nevére írott 34. zsoltárparafrázisa következik, a *Dicsérem az Urat minden időben...* kezdetű. (RPHA 254, a többi forrásban más incipittel, mint az unitárius kiadásban: *Dicsérem én az Istent.*)

A 44. zsoltárig vizsgálva az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyvet megállapíthatjuk, hogy hét Kochanowski-fordítás, illetve lengyel mintára írott zsoltár szerepel abból a tizből, amelyet az énekeskönyv tartalmaz. Másfelől a teljes énekeskönyvbe felvett 12 Bogáti Fazakasból négy itt található meg. Azt mondhatjuk tehát, hogy az a rész, amely az 1602-es debreceni énekeskönyvben sok Sztárait tartalmazott, az unitárius énekeskönyvben az unitárius zsoltárszerzők/fordítók szövegeivel lesz tele.

Ugyanez a tendencia egyébként a zsoltárok többi részére is jellemző: a lengyel, illetve Kochanowski-fordítások és a Bogáti Fazakas-zsoltárok többsége vagy főként Sztárait helyettesít az Újfalvi-féle kiadás tartalmához képest, vagy egy másik, a protestáns hagyományból ismert zsoltárparafrázis mellett található meg.

A 60–70. zsoltárig Újfalvi Imre énekeskönyve csupán három parafrázist vesz be, ezek a következők:

63. zoltár: *Skaricza Máté, Saulnak az Dávidhoz való jó szerelme...* (RPHA 1209)

64. zoltár: *Sztárai Mihály, Meghallgassad az én imádságomat...* (RPHA 863)

65. zoltár: *Sztárai Mihály, Sok jótéteményen nagy csudálkozván...* (RPHA 1259)³⁴

A 60–70. zoltárokból az unitárius csupán kettőt közöl, és mind a kettő olyan zoltárparafrázis, amely sehol nem jelent meg az 1602–15 közötti kiadást megelőzően:

66. zoltár: *Ismeretlen szerző, Egész Izraelnek népe...* (lengyel fordítás,³⁵ RMKT 17/4. 15. sz.)

69. zoltár, *Ismeretlen szerző, Bánatában Dávid könyörög...* (lengyel fordítás,³⁶ RMKT 17/4. 16. sz.)

Úgy tűnik, Sztárait az unitárius korpuszból kifejezetten igyekeztek a szerkesztők kivenni, mégpedig úgy, hogy a saját felekezetük szerzői által készített zoltárfordításokkal, zoltárokkal pótolják azokat. A korai protestáns énekszerzők közül Sztárai az egyetlen, akinek az énekei ilyen nagy számban tűnnek el, kopnak ki az unitárius korpuszból, de megfigyelhető, (pl. a Szegedi Gergely-énekek esetében), hogy az ismert protestáns énekszerzők népszerű zoltárai mellé az unitárius nyomtatvány igen gyakran illeszt unitárius környezetben keletkezett parafrázist is.

Annak az okát, hogy miért pont Sztárai zoltárai kopnak ki ilyen nagy számban az unitárius forrásból, sajnos nem tudjuk megmondani. Talán szerepet játszott ebben az, hogy Sztárai zoltárai szemléletesen „átkozzák” az ellenséget, panaszkodnak és könyörögnek az Úrnak az ellenség megtöréséért, hiszen Sztárai a zoltárokat aktualizálva, a török elleni felszólalásra alkalmazta, az unitáriusok viszont igyekeznek „enyhíteni” az ellenség levágásáról, megtöréséről szóló zoltárszövegeken. Egy másik, sokkal kevésbé valószínű, de lehetséges ok talán az, hogy Sztárai nyomán kezdődött meg a dunántúli reformáció. Nem kizárt, hogy a református harciasságot együtt látták mindazzal, ami Baranyában az 1570-es években történt, ahol az unitáriusok meggyőződése szerint ennek következményként került sor Alvinczi György felakasztására. (Ezt alátámaszthatja a legutóbbi példa, amelyből kiderül, hogy a Sztáraik mellett a Skarica-szöveget is kiveszik az unitáriusok a 60–70. zoltár parafrázisai közül. Skarica szerepet játszott

³⁴ Ács Pál kísérotanulmánya: i. m., 44–45.

³⁵ Papp Géza: i. m. ItK, 1961/3. 340.

³⁶ Uo.

a baranyai eseményekben, hiszen az a vitasorozat, amelyet a pécsi disputa megőrzött, bizonyos tekintetben az ő kezdeményezésére jött létre.)³⁷ Mindemellett azzal a ténnyel is számolhatunk, hogy Sztárai zsoldtárai erősen parafrázeálnak, s az unitárius zsoldtárhasználat (ld. pl. Bogáti Fazakas zsoldtárai) minden esetben igyekszik hű maradni a bibliai szöveghez.

Úgy véljük, a protestáns hagyományból át nem vett szövegek is árulkodóak lehetnek, illetve az is, hogy mely protestáns zsoldtárparafrázis mellé rendeltek saját, unitárius keletkezésű zsoldtárokat. Ezek alapján egyértelműen látható az igény, hogy a gyülekezet által ismert, kedvelt protestáns szövegek megtartása mellett, annak figyelembevételével igyekeznek a nyomtatványok az unitárius hagyományon belüli énekeket is közölni. Ez a szerkesztői eljárás is mutatja, hogy a gyülekezeti énekeskönyveket nem lehet „fentről,” az egyházi vezetés által az egyik napról a másikra megváltoztatni, hiszen az évtizedek óta a protestáns hagyományból ismert, énekelt szövegek nem tűnnek el egyik napról a másikra, hogy azok helyét átvegyék egészen új énekek. A régi és az újabb (belső, unitárius) keletkezésű szövegek egyaránt jelen vannak, mert a szóbeli (énekelt) hagyomány a régebbi szövegek és dallamok ismeretén alapul, s ez nem hagyható figyelmen kívül egy a gyülekezet számára készített nyomtatványban.

Apró mikrofilológiai adalék az RMKT 17/4. lengyel zsoldtárfordításainak kiadásához

A lengyel zsoldtárok magyar fordításainak az RMKT 17/4.-ben megjelent kritikai kiadását egy ponton kiegészíthetjük egy apró, ám talán említésre érdemes mikrofilológiai észrevétellel. Az RMKT 17/4. 13. számú éneke a 31. zsoldtár parafrázisa, és Papp Géza is beveszi a Kochanowski-fordításokról szóló dolgozatába,³⁸ de forrását pontosan azonosítani nem tudja. A zsoldtár egyébként csak az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyvben van meg, másutt tudomásunk szerint nem fordul elő. Ez a zsoldtár az RMKT-ban csonkán szerepel, s a zsoldtár jegyzetében a következőket írják magyarázatul: „*korrigálás közben vettük észre, hogy e sor után kb. 9 versszak hiányzik, mert a nyomtatvány csonka: a 236–7. lap, vagyis a K ív utolsó levele kiszakadt.*”³⁹ A saját, a marosvásárhelyi Teleki Tékában fotózott kiadásról készített átiratomat összevetve az RMKT-val feltűnt, hogy nekem

³⁷ Balázs Mihály: *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei.* (Humanizmus és Reformáció 25.) Budapest, 1998, Balassi. 45–64.

³⁸ Papp Géza: i. m. ItK 1961/3.

³⁹ RMKT 17/4. 546.

teljes a szövegváltozatom, és mint ilyen, minden lengyel zoltárfordításhoz hasonlóan a zoltár értelmét, tartalmát tükröző akrosztichont is ad: ISTENFELŐ NE FELLI ALLI. Megnézve a fotómásolatom oldalszámait az is világos lett, hogy a 236–237. lap nem egy levélen van, a 235–36. oldalak és a 237–38. oldalak vannak egy-egy levélen. Így lehetetlen, hogy egy – de akár mindkét – levél kiszakadásáról beszéljünk, hiszen az RMKT közli a 235. és a 238. oldalon található strófákat is. Kikértem az OSZK-ban található, a Teleki Téka példányáról készített mikrofilm digitalizált változatát, amelyből kiderült, hogy a 236. és a 237. oldal hiányzik, nem fotózták be. Így a történelmi helyzet miatt – t. i. a kritikai kiadás készítői a marosvásárhelyi példányt csak fotómásolatban tudták elérni – ez az ének csonkán került be a kritikai kiadásba. Apró filológiai pontosítás, de mivel ez az egyetlen példányunk van ebből a szövegből, talán nem felesleges közölni a teljes zoltárt, mert minden bizonnyal egy olyan 16. századi parafrázissal állunk szemben, amely a 17. századból egy változatban maradt csupán fenn.

Psalmus XXXI.

Nota Pol. vel Légy irgalmas, Úristen...

Istenben bízván Dávid énekel,
harmincegyedszer énekesivel,
sok nyavalyák közt nagy reménységgel,
int minket, Istent fogjuk meg hittel.

Sok nyavalyák közt benned, Úristen,
csak bíztam, s soha nem talált szűgyen,
igazságodból szabaduljak én,
hajtsd hozzám füled, ments meg idején.

Te⁴⁰ légy énnékem erős kőszálam,
légy erős helyem, had tartattassam,
mert te vagy nekem az én kőszálam,
keritésem és erős kőváram.

⁴⁰ Innentől az RMKT nem hozza, a nyomtatványt csonkultnak mondja.

Ezért, Úristen, és szent nevedért,
viselsz és hordosz, vígy ki kedvedért,
a nagy hálóból erősségedért,
melyet vetettek én romlásoméért.

Neked, szent Atyám, és szent kezedbe,
ajánlom lelkem én igaz hitbe,
megszabadítál kegyességedben,
erős és igaz Jehova Isten.

Felette gyűlöltem babonásokat,
mert én Istenben bízom, s hálákat adok,
vígán, s irgalmasságodat áldom,
mert látom sok nyavalyámat.

És megvigasztalád lelkem fájdalmát,
nem hagyád, Uram, ellenség markát,
hogy engem kapna, s én lábaimat
bátor helyre vőd, és megállatád.

Légy irgalmas már Úristen nekem,
mert keserűség szorongat engem,
szívem és lelkem, és minden részem
elszáradt, mert fogy kínban életem.

Örömöm helyén fohászzkodásban
foly én esztendőm, erőm fogyásban,
álnokság miatt csontom szupságban [!],
elemésztődik szintén bánatban.

Nagy csúfolásban ellenségimnél,
szomszédságimnál, ismerőimnél,
iszonyú voltom, távol tekintél,
fut minden tőlem, aki földön él.

Elfejtettek mint holt s rossz edényt,
mert gyalázatot hallok, sok rút hírt,
minden rettegést ellenem indít,
ellenség nekem hálókat készít.

Felséges⁴¹ Isten, én pedig bízom
csak felségedben, nagy hittel mondom,
én Istenem vagy, kezedben napom,
óvj kezétől, ki gyűlöl, s üldözöm.

Engedjed orcád tündökjék rajtam,
tarts kegyelmedből, nagy szent Jehovám,
ne szégyenüljek, téged hívlak, nám,
szégyen, ellenség elfogy úgy, mint vám.

Lágy ajaki némulnak hazugnak,
kik igaz ellen kemény szót szólnak,
kevélységekből kik pirongatnak,
felfuvalkodtak, s mindent utálnak.

Lásd, mely végtelen Isten, jóvoltod,
azt pedig tőled féltőknek tartod,
kik hozzád futnak, azoknak nyújtod,
hogy ember lássa, nyilván mutatod.

Íme, elrejtéd rejtő színeddel
őket, s kevélyek nagy keménységgel
ne sértsék, hajlékodba békével
beviszed, hogy ne rágják nyelvekkel.

Áldott legyen a Jehova Isten,
mert megmutatá nagy csodaképpen,
irgalmasságát rajtam kegyesen,
a kerített városban. Úgy legyen.

Lásd, de így szólék hertelenségből,
kivágattam én szent színed elől,
de meghallgatád szóm kegyelmedből,
kéresem mikor kiálték hitből.

⁴¹ Innentől az RMKT 17/4-ben is megvan az ének.

Legyetek szentek nagy szeretetben
 az Úristenhez, mert az Úristen
 őrzi híveket, mert fizetésben bőven,
 kik vannak nagy kevélységben.

Igen erősen álljon már minden,
 és megerősíti szívetekben,
 mindnyájan, akik bíztok Istenben,
 úgy legyen, mi is mondjuk mind, amen.

A lengyel forrású zsoltárok verstani, poétikai sajátosságai

A lengyel zsoltárfordítások metruma tanulmányunk szempontjából még fontos lesz, de érdemes a kérdést ettől függetlenül is megemlíteni. Ahogyan arra Papp Géza is rámutat,⁴² a lengyel dallamokra írott magyar zsoltárok között találunk szapphikus formában írottakat, ez a 16. zsoltár, az *Ó nagy Úristen, a szent Dávid király...* kezdetű, metruma: a11 a11 a11 a5. A 32. zsoltár magyar fordítása szintén szapphikus sorokból áll, ennek a metruma a11 a11 a11 a11. Ezzel a metrumképlettel még egy lengyel hatást mutató zsoltár, a *Bánatában Dávid...* kezdetű rendelkezik. Ezenkívül a 10 szóban forgó zsoltárból egy a10 a10 a10 a10-es metrumú (*Istenben bízván Dávid énekel...*). A *Jaj meddig, nagy Úristen...* kezdetű, a 13. zsoltár parafrázisát Papp Géza vágáns 13-asként azonosítja,⁴³ s ennek a zsoltárnak nincs magyar nótajelzése az 1602–15 közötti unitárius énekeskönyvben, csupán „*Nota Pol.*” jelzéssel van ellátva. Feltűnő azonban, hogy ugyanilyen 13-asokban íródik Balassi Bálint *Áldj meg minket...* kezdetű éneke, melyet ő is lengyelből fordított. A többi, az unitárius kiadásokban szereplő, lengyel nótajelzéssel ellátott 5 ének a 10-ből mind 4×a8-as metrumú, mely annak ellenére, hogy a 16. századi magyar költészetben is rendkívül kedvelt forma, a lengyel költészetnek is az egyik leggyakoribb formája, melyet Kochanowski is előszeretettel használt. Az öt énekből kettőnél⁴⁴ nemcsak a „*Nota Pol.*” jelzéssel találkozhatunk, hanem magyar nótajelzésként az 1602–15 között megjelent kolozsvári énekeskönyvben Balassi Bálint *Ó, én kegyelmes Istenem...* kezdetű (RPHA 1109), Balassi lengyelországi évei alatt készített szövege is meg van adva. Mivel a gyülekezeti énekeskönyvek nótajelzésként mindig a gyülekezet által jól ismert szövegekre

⁴² Papp Géza: i. m. ItK, 1961/3. 338.

⁴³ Papp Géza: i. m. ItK, 1961/3. 338.

⁴⁴ *Reménységem vagy, Istenem...* és az *Ím, s hogy kiált Istentelen...*

hivatkoznak, így nem tekinthetünk el attól, hogy Balassinak ez az éneke 1602–15 körül az unitárius gyülekezet számára ismert szöveg volt. Fontosnak véljük megemlíteni, hogy a lengyel zsoltárok magyar fordításai éppen Balassi Bálint Lengyelországban keletkezett énekét hozzák nótahivatkozásul, egyébként pedig az sem kizárt, hogy Balassinak ez az éneke – a legkedveltebb lengyel metrumban írva – esetleg Kochanowski vagy legalábbis lengyel zsoltárfordítás, illetve átdolgozás.⁴⁵

A Papp Géza által lengyel forrásúként azonosított zsoltárok mindegyikére jellemző, hogy a Bogáti Fazakas-zsoltárokhoz hasonlóan olyan akrosztichonnal rendelkeznek, amelyek a bibliai zsoltárok lényegi mondanóját, velejét adják vissza. Tételmondatként, a vers lényegét visszaadó argumentumként is értelmezhetőek. Például a *Bánatában Dávid...* kezdetű, 69. zsoltárnak az akrosztichonja a következő: *Bánat bánt, siess, Úristen, segélj, amen.* A Bibliában ez a zsoltár *Az Úr szolgálja a legnagyobb szenvedésekben* címmel szerepel, tehát a zsoltárt éneklő élethelyzetét pontosan visszaadja az akrosztichon. Pap Balázs kifejti Bogáti Fazakas akrosztichonjainak vizsgálata kapcsán,⁴⁶ hogy az ilyen, „argumentumocská” jellegű akrosztichonnak mnemotechnikai jelentősége is van, hiszen az ilyen jellegű argumentumok alkalmazása a zsoltár lényegének összefoglalása által a zsoltár egyes versszakainak sorrendjét is segítenek megtartani, fejben tartani.

Alább táblázatban összefoglalva bemutatjuk, mely zsoltárhoz milyen akrosztichont rendel az ismeretlen fordító:

Zsoltárszám és RMKT-szám	Incipit	Akrosztichon ⁴⁷
5. RMKT 17/4. 8.sz.	<i>Isten, kegyes füled szómat...</i>	IDEIEN KERÖNEK AD URA
13. RMKT 17/4. 9. sz.	<i>Jaj, meddig, nagy Úristen...</i>	JÜ AZ ÚR
14. RMKT 17/4. 10. sz.	<i>Ím, s hogy kiált Istentelen...</i>	ISTEN VELÖNK
16. RMKT 17/4. 11. sz.	<i>Ó, nagy Úristen, a szent Dávid király...</i>	OII ÚR S TARTS

⁴⁵ Bár a figyelmet e tényre fel tudjuk hívni, a kutatás jelenlegi fázisában ennél többet nem tudunk megállapítani, ez a kérdés nyitott a további vizsgálatokra.

⁴⁶ Pap Balázs: *Históriák és énekek*. Pécs, 2014, Pannónia Kiadói Alapítvány. 132.

⁴⁷ Az akrosztichonokat a saját átírásom alapján hozom, így nem mindig azonosak az RMKT 17/4. kötetében találhatóakkal.

Zsoltárszám és RMKT-szám	Incipit	Akrosztichon ⁴⁷
30. RMKT 17/4. 12. sz.	<i>Kitisztítván Absolonnak undokságát...</i>	KEGJELMES AZ MI URUNK
31. RMKT 17/4. 13. sz.	<i>Istenben bízván Dávid énekel...</i>	ISTENFELŐ NE FELLI ALLI
32. RMKT 17/4. 14. sz.	<i>Bűnnek soksága hogyha kit iszonyít...</i>	BOTSASD BÜNÖMET URISTEN
66. RMKT 17/4. 15. sz.	<i>Egész Izraelnek népe...</i>	ERŐS AZ MI ISTENÜNK NO DITSIRIÖK
69. RMKT 17/4. 16. sz.	<i>Bánatában Dávid könyörög ígyen...</i>	BANAT BANT SIES URISTEN SEGELI AMEN
71. RMKT 17/4. 17. sz.	<i>Reménységem vagy Istenem...</i>	REMENSEGEM ISTENBEN SZABADITS ENEKLEK EN

Azok a zsoltárok, amelyeken a lengyel hatást Papp Géza kimutatta, minden esetben tartalmaznak hivatkozó strófát a zsoltár számára, és minden esetben a protestáns zsoltárszámozást követik. Egyetlen olyannal találkozunk, melyben a hivatkozó strófa elrontja a zsoltárszámot: a 30. *Psalmus* címet viselő, *Kitisztítván Absolonnak...* incipitű zsoltár hivatkozó strófája 32. zsoltárt ad meg annak ellenére, hogy a zsoltár a 30. zsoltár fordítása, és a címben helyesen is szerepel. A tíz vizsgált psalmusból négynek az első strófája mondja meg, hogy melyik zsoltárról van szó, hatnak pedig az utolsó versszakában találunk a számozásra utaló hivatkozást. Olyan esettel nem találkozunk, hogy az elején is, a végén is legyen hivatkozás: vagy az egyiket vagy a másikat tartalmazza.

A lengyel zsoltárfordítások mindegyikének utolsó versszakában szerepel az *Amen* szó, amellyel lezárja az elénekelt zsoltárt a zsoltárban megszólaló könyörgő vagy hálaadó funkciónak a teljesüléséért való kérésképpen.

A retorikai alakzatok, a trópushasználat szempontjából egyértelműen mondhatjuk, hogy az ismeretlen fordító nem vitte túlzásba azok használatát: a protestáns zsoltárok nyelvezetéhez hűen igyekszik tisztán, érthetően, ha lehet, bonyolultabb metaforika nélkül visszaadni a zsoltár jelentését. Feltűnő viszont, hogy a bibliai zsoltárok hasonlatait hűen követi, ezeket a hasonlatokat mindig megtartják a szövegek.

Ilyen például az *Egész Izraelnek népe...* incipitű, 66. zsoltár hasonlat-használat a 11. strófában:

Te Úristen, hogy voltunkat,/ megpróbálád állásunkat,/ mint ezüstre tűznek lángját,/ úgy reánk is a nagy próbát.

Ez a strófa az alaphasonlatot átveszi, ám a *tisztító tűz* értelmezési lehetőséget elhagyja, mely a Károli-fordításban megtalálható: Zsolt. 66,10.:

Mert megpróbáltál minket, oh Isten, megtisztítottál, a mint tisztítják az ezüstöt.

Ahol az ismeretlen fordító egy a Bibliában található hasonlatot átültet, ott az sem ritka, hogy a hasonlat pontos, jól és könnyen érthető magyarázatát is megadja még akkor is, ha ezzel a bibliai zsoltár egy szakaszát több strófényira kell bővíteni. Tisztán, jól érthető szöveget igyekszik létrehozni a szerző-fordító. A hasonlatok kifejtését jól példázza a 32. zsoltár parafrázisának (*Bűnnek soksága hogyha kit iszonyít...*) 17–18. strófája, mely a bibliai zsoltár egy hasonlatot alkalmazó szakaszát két strófában mondja el. A hasonlat előtti és utáni strófák is követik a bibliai gondolatmenetet: azaz egy bibliai szakasz egy versszakban van kifejtve.

Zsolt. 32,9: Ne legyetek okatlanok, mint a ló, mint az öszvér, a melyeknek kantárral és zabolával kell megszorítani az állát, mert nem közelít hozzád.

Bűnnek soksága... 17–18. strófa:

„Igen szorgalmas gondja legyen arra/ minden embernek, s magát úgy hordozza,/ nem mint a lovak vagy öszvérek dolga,/ értelem nélkül, nagy ostobaságba.

Súlyos és éles zabolával kiknek/ szájukat s’ vastag fékemlők viselnek,/ úgy kényszerítik, hogy ők engedjenek,/ fene voltukkal senkit ne sértsenek.”

Ez a tíz zsoltár az általában vett protestáns zsolttárártól eltérő úzushoz képest főleg grammatikai-verstani szempontból tartalmaz markánsan elkülönülő, sajátos jegyeket.

Az anafora, az epifora és az epanodosz sajátos alkalmazása, ismétlésekkel, rokon jelentésű szavak felsorolásával tarkított folyamatos, gyakran egyidejű jelenléte számos helyen megtalálható ezekben a zsolttárakban. Néhány példával szemléltetve:

Istenben bízván Dávid énekel... (31. zsoltár), 3. vsz.:

„Te légy énnékem erős kőszálam,/ légy erős helyem, had tartattassam,/ mert te vagy nekem az én kőszálam,/ kerítésem és erős kőváram.”

Nem ritka, hogy ezek a speciális ismétlődésen alapuló alakzatok nem egy strófán belül találhatók. Ilyen például az *Ím, s hogy kiált...* incipitű ének 1–2. versszakában található *sehol Isten–sehol nincsen* ismétlődés:

„Ím, s hogy kiált Istentelen,/ szívében szól ily képtelen,/ *nincsen nyilván sehol Isten,*/ ki vigyázna mindeneken.

Sehol nincsen, ki jót tégyen,/ megveszett már nagy hirtelen/ az emberség, s tökéletlen,/ vakmerővé lett már minden.”

A fenti példák már azt is mutatják, hogy ezekben a zsoltárokból a soráthajlás és a közölések milyen gyakran fordulnak elő. Egyes zsoltárok domináns poétikai szervezőelvévé válnak a közölések és a soráthajlások, olyannyira meghatározó szereppel bírnak.

Soráthajlással több olyan esetben is találkozhatunk, amely nem egy strófán belül megy végbe. Az ismeretlen szerző egy esetben összeköt két strófát a soráthajlással, amellyel a régi magyar vers esetében igen ritkán találkozhatunk, hiszen a legtöbb esetben egy mondat, egy gondolatmenet egy strófa, mi több, gyakran egy sor. Ez a két strófa közti gondolat- és soráthajlás *Ó, nagy Úristen...* kezdetű 16. zsoltár 2. és 3. strófája között található, s itt is megfigyelhetjük a soráthajlason kívül a számos közölést, ismétlést.

(2. vsz.) „Igen figyelmes légy megtartásunkra,/ mert mi csak bízunk magunkat magadra./ Szólok Istennek, te vagy híved Ura,/ *te minden jónkra*

(3. vsz.) *Igen figyelmesz,* noha nincsen szükséged / semmi mi jónkra. Engem a te néped, /kit választottál e földön, s vezérled, / csak gyönyörködtet.”

Szinte az egész zsoltár közölésekkel ellátott strófaból áll az *Isten kegyes füled szómat...* kezdetű 5. zsoltárban. Ennek az első két strófája:

„Isten kegyes füled szómat,/ hallja mostan beszédemet,/ tekintsed meg én elmémet/ ne vessd el kérésemet.

Derékképpen kiáltásom,/ halld meg valóban panaszom,/ én Istenem, s én királyom,/ könyörgésem hozzád nyújtom.”

A sok közölés, a megszokott szórendtől való eltérés egy esetben nagyon rejtetten, nagyon óvatosan, de dogmatikai értelemben igen radikálisnak számító értelmezésre is lehetőséget ad. Az *Egész Izraelnek népe...* kezdetű zsoltár 13. strófája tartalmazza egyébként az egyetlen krisztianizáló, Krisztusra utaló szöveg helyet a tíz vizsgált zsoltár közül:

(13.) „Nem tekinted méltóságunk,/ melyre fiad által juttunk,/ de halandó ember vallunk,/ úgy akarád, nyomja nyakunk.

(14.) Üstökön fogva hordozott,/ mi fejünkre ült és állott,/ mind tűzzel-vízzel fogyatott,/ mert felséged ostorozott.”

Az idézett szövegrészben arról van szó (mely a következő versszak segítségével értelmezhető pontosan), hogy a halandó emberek, akik méltóságra jutottak az Úristen fia által, az Isten ostorozása miatt más népek elnyomásától szenvednek.

A közölések miatt a fent idézett strófát igen nehézkesen lehetett értelmezni. Az értelmezési nehézségek elkerülése érdekében a nyomtatott kiadásokban egyébként gyakori a zárójelek használata a lengyel zsoltároknál. Erre példa az Ó, nagy Úristen... kezdetű zsoltár első, bevezető versszaka:

„Ó, nagy Úristen, (a szent Dávid király,
tizenhatodik énekében kit hálál,
ékes szózáttal mi szívünk is talál,
a mi pártunkon állj.”

A már többször említett *Ím, s hogy kiált...* kezdetű ének 6. strófájában is találkozunk a nem szokványos szórend megértését a zárójelhasználat által segítő megoldással:

„Vigadoznak hogy már nagyon
esznek-isznak ők nagy bátron,
az Úristen, (kitől vagyon
minden jó csak) távol vagyon.”

A lengyel forrású zsoltárok esetében feltűnő, hogy a szerző-fordító olykor több strófán keresztül, hosszasan ecseteli önreflexív módon, hogy hogyan áldja, dicséri az urat, énekel, szóval/szájjal mondja/könyörög az Istenhez stb. Hangszeres zene egyetlen alkalommal, az *Egész Izraelnek népe...* kezdetű zsoltár bevezetőstrófájában, Dávidra vonatkoztatva fordul elő csupán:

„Egész Izraelnek népe,/ az Úristent hogy dicsérje,/ inti őket Dávid kedve,/ hegedűje és éneke.”

Ugyanennek a zsoltárnak a 2. versszaka is jó példa a számos éneklésre való reflektálásra:

„Rengjen a föld víg örömmel,/szent nevének énekléssel,/ dicsérjétek nagy jó kedvvel/ dicsőségét nagy hűséggel.”

Feltűnő, a protestáns zsoltárok szóhasználatában rendkívül ritka az, hogy az éneklést, az Isten dicsőítését „tapsolással” kísérik, s itt szinte minden énekben megtalálható, ahogy a példák is mutatják:

„Uram Isten, felségedben/ tapsolunk lelki örömben...” (Isten kegyes füled... 16. vsz.)

„Legyen dicséret Istennek,/ szenti között Felségének,/ áldassék neve, mindenek/ tapsoljanak kegyelmének.” (Kitisztítván Absolonnak... 6. vsz.)

„Tapsolván azért áldom az Úristent...” (Ó, nagy Úristen... 7. vsz.)

„Kicsinytől fogván nagyiglan/ énekeljünk mi tapsolván...” (Ím, s hogy kiált... 11. vsz. – hivatkozó strófa)

„...segedelmedben való igaz vigassággal,/ teljes szívből örvendek lelki tapsolással.” (Jaj meddig, nagy Úristen... 5. vsz.)

„No örüljetez mindnyájan Istenben,/ és tapsoljatek, igazak, örömben,/ énekeljetez lelki ismeretben,/ mindnyájan mondjuk Úristennek, amen.” (Bűnnek soksága... 21. – utolsó – versszak.)

Összegezve az eddig a lengyel zsolttárgyából átkerült zsolttárgyok sajátosságait: a legtöbb esetben a lengyel költészet jellemző metrumait használják, s nótajelzésük minden esetben *Nota Pol(onica)*, néhol magyar alternatívát is kínálva melléje. Minden zsolttárnak van akrosztichonja, amely argumentumszerűen a zsolttár lényegi mondandóját foglalja össze csakúgy, mint Bogáti Fazakas Miklós zsolttárgyainál.

A zsolttárgyok szövegeiben minden esetben – néhol az első, másutt az utolsó strófában – található hivatkozás a bibliai zsolttárgyra, a protestáns számozás szerint. Mindegyik zsolttár utolsó strófájában megtalálható az *Amen* kifejezés. Bonyolult trópusokat, retorikai eszközkészletet nem mutatnak fel, a bibliai hasonlatokat viszont átveszik. A szövegek gyakran anaforikus szerkesztésűek, közölésekkel és soráthajlásokkal gazdagon ellátottak, melyek olykor a strófák határain is túlmennek. A közölések, a szokatlan szórend miatt több alkalommal használ az 1602–15-ös unitárius nyomtatvány zárójeleket. Nyelvezetükre jellemző, hogy a bibliai zsolttárgyoknál gyakrabban tartalmaznak az éneklés, a hálaadás szempontjából önreflexív elemeket, az Isten dicsőítésének említésekor „tapsolással” kísérve azt, de nem hangszerrel.

Megfigyelések néhány ismeretlen szerzőjű, csak unitárius forrásban szereplő zsoltárról

Már az unitárius énekanyagot kiadó RMKT 17/4. kötetének jegyzetében is megtaláljuk, hogy a lengyel fordítások és bizonyos, csak unitárius forrásban szereplő szövegek között olyan szoros a kapcsolat, hogy azok talán egy szerzőtől származhatnak. Az RMKT egymás után hozza ezeket a szövegeket 8–24. szám alatt, (de a 24.-et nem tartja szorosan idetartozónak), és az egy szerzőtől származásuk bizonyítékát stiláris azonosságban, illetve az akrosztichonok hasonlóságában látja.⁴⁸ Az RMKT-val egyetértve a következőkben azt kívánjuk bemutatni, hogy a tíz lengyel zsoltárfordításon kívül találunk még hat olyan szöveget, amelyek csak unitárius forrásban hagyományozódnak, és poétikai sajátosságaik igen hasonlóak az imént elemzett lengyel forrású zsoltárokéval, így nem kizárt, hogy a zsoltárszerző illetve fordító személye azonos.

Az alábbi táblázatban RMKT-számmal, incipittel és versfőkkel fogjuk táblázatosan bemutatni a szóban forgó énekeket. Az akrosztichonokra ugyanis az jellemző, ami a Kochanowski-zsoltárok fordításaira: Bogáti Fazakas zsoltáraihoz hasonlóan minden ismeretlen szerzőjű, szóban forgó zsoltár olyan akrosztichont ad, amely rövid argumentumként, a zsoltár fő mondandójának összefoglalásaként értelmezhető.

Zsoltárszám és RMKT 17/4. szám	Incipit	Akrosztichon
86. zsoltár RMKT 17/4. 18. sz.	<i>Erős ellenségtől mikor Dávid király...</i>	ESETEM ÖRÜLIK SEGELI ÚR

⁴⁸ RMKT 17/4. 533.

⁴⁹ Bár az RMKT ezt az éneket is a többivel azonos szerzőjűnek mondja, a leginkább ez tűnik számunkra a többitől eltérőnek: az akrosztichonja nem rekonstruálható, pedig a többi esetében világosan látszik, hogy igyekeznek értelmes akrosztichont hozni. Ennek persze lehet az oka az is, hogy korábban keletkezett az ének, mint a többi. Ezenkívül, ahogy azt a későbbiekben látjuk, minden ismeretlen szerzőjű ének – a lengyelből fordított zsoltárokhoz hasonlóan – az utolsó strófájában *Ament* szerepeltet, de ez a zsoltár nem, annak ellenére, hogy az utolsó strófája hivatkozó strófa, tehát befejezettnek tűnik. Ezenkívül ez a zsoltár a 103. zsoltár átdolgozása, és a 103. zsoltárnak másik ismeretlen szerzőjű parafrázisa is van, az *Áldjad lelkem az Úristent...* kezdetű, mely szintén csak unitárius forrásban található meg. Ez a zsoltár pedig sokkal inkább hasonlít – az RMKT szóhasználatával élve – stílusában a többi ismeretlen szerzőjű énekekre és a lengyel zsoltárokra, mint a szóban forgó *Áldjad én lelkem mindenkor...* incipitű zsoltár.

Zsoltárszám és RMKT 17/4. szám	Incipit	Akrosztichon
89. zsoltár RMKT 17/4. 19. sz.	<i>Nagy irgalmasságát a felséges Istennek...</i>	NE FELI EGIEL IGJAL KEGIELMES ASz ÚR
100. zsoltár RMKT 17/4. 20. sz.	<i>Az Űristent az egész föld...</i>	AMEN
103. zsoltár RMKT 17/4. 21. sz.	<i>Áldjad lelkem mindenkor az Urat...</i>	AMEKE(?) ⁴⁹
103. zsoltár RMKT 17/4. 22. sz.	<i>Áldjad lelkem az Űristent...</i>	ALGIAD LELKEM URADAT AMENN
116. zsoltár RMKT 17/4. 23. sz.	<i>Örvend Uram az én lelkem...</i>	EORVENDEK ASz URBAN SzABADULVAN E

Az akrosztichonok itt is a verseklényegi tartalmát közvetítik. A Kochanowski-fordításokhoz hasonlóan ezek a szövegek is minden esetben tartalmaznak hivatkozó strófákat, amelyekben a protestáns zsoltárszámozást használják. A hat énekből csak egynek van az elején ez a hivatkozó strófa, a többinek a végén található. A záró versszakok két kivétellel minden esetben tartalmazzák itt is az *Ament*, e két kivételre viszont van magyarázat. Az egyik a már a táblázatnál is említett *Áldjad én lelkem...* kezdetű ének, a 103. zsoltár parafrázisa, mely – bár az RMKT szerint idetartozik – a szóban forgó szövegek közül a legtöbb különbséget tartalmazza a többitől, így talán eltekinthetünk attól, hogy ugyanaz a szerzője, mint a többinek.

A másik, a záró strófában *Ament* nem szerepeltető zsoltár az *Örvend Uram az én lelkem...* kezdetű. Ennek az akrosztichonja a következő: EORVENDEK ASz URBAN SzABADULVAN E. Az utolsó előtti strófában ott találjuk az *Amen* kifejezést, viszont ez a versszak nem tartalmaz hivatkozást a zsoltárszámra, míg a záró versszak igen. Így valószínűnek tartjuk, hogy az elmaradt hivatkozó strófát utólag toldották a szöveghez, s az akrosztichonban a felesleges „E” is ezt lát-szik alátámasztani. Az utolsó két versszak a következő:

„Nagy örömmel rövid nap hogy láthassam/ szerelmesimet, Űristen, és áldjam/ jó voltodat, örvendezvén egyemben, /dicsértessék az Űr örökké, Amen.⁵⁰

Éneklé kiszabadulván mindenben,/ a szent Dávid száztizenhat énekben,/ Is-ten ötlet megtartá ekképpen,/ ki ezt mondja, látá, s várja örömben.”

⁵⁰ Már ezen a strófán is látható, hogy a lengyel zsoltárok fordítójának eljárásához hasonlóan itt is rengeteg közöléssel, soráthajlással találkozunk.

Ilyen, feltehetően utólag odakerült hivatkozó strófa található egyébként az *Áldjad lelkem az Úristent...* kezdetű zsoltárban is. Ennek akrosztichonja: ALGIAD LELKEM URADAT AMENN. Az „Amenn” első N-jével kezdődő strófa a többi ilyen jellegű zsoltárhoz hasonlóan tartalmaz *Ament*, de nem hivatkozza a zsoltár számát. Az utolsó versszak viszont igen, ám ez a versben végig tartott a13 a13-s (néhol ×13-asra módosulva) metrumot megváltoztatja, nem tartja a zsoltárban addig tartott metrumot, így itt is az utólagos betoldást feltételezhetjük:

„Nagy és kicsiny minden dolgi Urat dicsérvén/ áldjad, áldjad, oh én lelkem Úristent, Amen.

Nagy örömmel bűnének bocsánatát nyervén/ Dávid király százharmadszor örvendez Amen, Mi is nyertünk kegyelmet, mondjuk azért Amen.”

Az idézett zsoltárok metruma⁵¹ is hasonlít a lengyel fordításokéra: találunk szapphikus strófájukat (*Nagy irgalmasságát a felséges Istennek... és az Áldjad én lelkem...*), vágáns 13-ast (*Erős ellenségtől...*), de a11 a11 a11 a11-es metrumút is (*Örvend, Uram az én lelkem...*), és a lengyel fordítások leggyakoribb metruma, az a8 a8 a8 a8-as is megtalálható (*Az Úristent az egész föld...*).

Ezek az énekek tehát zömmel olyan metrumúak, mint a lengyel zsoltárok fordításai.

Ezek közül a zsoltárok közül egy sem krisztianizál, de ugyanúgy erősen meghatározza a zsoltárok jellegét a többstrófás, az éneklésre, a hálaadásra, az Isten dicsőítésére vonatkozó folyamatos reflexiók gyakorisága, mint azt a lengyel zsoltárfordításoknál láttuk. A lengyel zsoltároknál is megfigyelhető, hogy az Úristen „füleinek megnyitására” irányuló kérések, kifejezések ott is gyakoriak, ahol az eredeti zsoltárokból ezeket hiába keressük. Ezek itt is gyakran az Istenhez könyörgő, éneklő, őt dicsérő önreflexív környezetben jelennek meg, Dávid hangján szólalnak meg tehát, de az minden esetben oda van kölcsönözve az aktuális zsoltárt éneklőnek. A zsoltárok dicséretmondásai itt sincsenek hangszerhez kötve egyik esetben sem, csupán a „tapsolás” fordul elő.

Mivel ezekben a zsoltárokból is együtt, egymástól nehezen elválaszthatóan jelennek meg a kifejtett poétikai sajátosságok, akkor járunk el helyesen, ha az elmondottakat alább néhány példával szemléltetjük.

⁵¹ A különböző iskolák verstani álláspontjainak, az elnevezéseknek az ismertetése messzire vezetne a témánktól, így a metrumot a Papp Géza által a lengyel fordításoknál meghatározott terminusokkal nevezzük meg.

Az *Örvend, Uram...* kezdetű zsoltár első három strófája példa a dicséretmondással kapcsolatos hosszú reflexióra, melyben a tapsolás, a „szent fülek” megnyitása is szerepel:

„Örvend Uram az én lelkem tebenned,/ repes szívem tapsolással előtted,/ dicsekedem, hogy meghallgat Felséged,/ szám és elmém szeret, dicsér Úr téged.

Óhajtásim, könyörgésim, panaszim,/ nem taszítá Felséged el beszédim,/ de megnyitád szent füleid, öröimim/ megújítád elfeledvén bűneim.⁵²

Rólad azért soha nem feledkezem,/ jótétedet nagy felszóval dicsérem,/ mindeneknek háladással beszélem, / Felségedet csak mind éltig szeretem.”

Az *Erős ellenségtől...* kezdetű zsoltárban ugyanilyen gyakori a reflexió, a 7. strófája ebből áll:

„Örök Atya Isten, halld meg füleiddel, / könyörgésemet vegyed te jó kedveddel,/ beszédimet fogjad meg figyelmességeddel,/ esedezésem, Uram, egyezzen kedveddel.”

A közölések, soráthajlások, az anaforisztikus, ismétlődéseken és szokatlan szórenden alapuló szerkesztésmód használatát és az Isten önreflexív módon történő dicsőítését is kiválóan szemlélteti az *Az Úristent az egész föld...* kezdetű zsoltár. Első három strófájában mindenre bőven találunk példát:

„Az Úristent az egész föld,/ szolgálja víg örömmel őt,/ jer, járuljunk eleibe,/ háladásban s éneklésben.

Már ismerjük istent, hogy Úr,/ kitől s’ nem magától más Úr,/ ő népi és nyáji vagyunk,/ dicsérvén hozzá folyamjunk.

Énekkal s háladásokkal,/ szent nevét magasztalással, mert gyönyörűsége az Úr,/ mindörökké irgalmas Úr.”

Az ismétlődő elemek és a soráthajlás olyan szervezőelv ezeknél a zsoltároknál is, hogy a szemléltetésre szinte korlátlanul hozhatnánk a példákat. Az ismétlés által egybefűzött, a strófahatárokon túl is folytatódó, soráthajlásokban gazdag gondolatmeneteket példázza a *Nagy irgalmasságát...* kezdetű zsoltár 5–6. strófája, mely egyazon kérdéskört tárgyalja két strófában: azt, hogy van-e az Istenhez hasonló erővel rendelkező entitás.

⁵² A soráthajlások és a közölések itt is, szinte minden strófaszervezet legjellemzőbb vonásai lesznek csakúgy, mint a lengyel fordításoknál.

„Lehet-e ugyanis mert valaki hasonló
 égben, s Istennek fiai közt parancsoló,
 mint Felséged? Uram, rettenetes vagy te,
 szentek közt állandó.

Igen rettenetes udvarló seregednél
 Uram, seregeknek Istene, vajon s' ki él,
 ki erős, mint te vagy? Mert környülled álló
 igazság örökké él.”

Összegzés

Nem tartjuk feleslegesnek megemlíteni az olyan, a többi protestáns énekvariánssal történt összevetés során kiderült információt, melyek az 17. századi unitárius énekgyűjtemények sajátosságait mutatják meg, ám ezeket eddig nagyobb mennyiségű szövegösszevetés híján nem ismerhettünk.

Az unitárius nyomtatványokban szereplő énekek sajátosságai a protestáns szövegváltozatokhoz képest a következők: a zsoltárok ritkán krisztianizálnak, általában nem tartalmazzak klasszikus kolofonstrófát. Helyette viszont gyakran illesztenek oda – főként az 1632-es énekeskönyvben – a zsoltár számára hivatkozó strófákat. A protestáns gyülekezeti énekekből az unitárius variánsok rendszerint kiveszik a záró doxológiát. Az unitárius szövegváltozatok kerülnek az ellenség megtörésére, letiprására vonatkozó kifejezések használatát, és igen gyakran helyettesítik az ilyen jellegű szövegrészeket az ellenség megtérítésére vonatkozó jelentéstartalommal. Az unitárius énekeskönyvekben a legtöbbször igyekeznek olyan zsoltárokat közölni, amelyek nem parafrázeálnak erősen, hanem őrzik a Bibliai értelmet. Az 1632-es gyülekezeti énekeskönyv még a nótajelzések tekintetében is egységes, egyszerűsítő, könnyen átlátható tendenciára törekszik: egy-egy énekhez olyan nótajelzést rendel, amely szótagszám tekintetében pontosan azonos az adott énekkel, és a gyülekezeti énekhasználatban ismert, énekelt szövegre utal.

Bogáti Fazakas Miklós zsoltárai, úgy tűnik, a nyomtatott hagyományból nem kopnak ki akkor sem, amikor Thordai János zsoltárai elkészültek. Párhuzamosan használják a két Psalterium-fordítást.

A lengyel zsoltárfordítások csak unitárius környezetben maradtak fön, s az 1602–15 között keletkezett énekgyűjteményben jellemzően ott használják őket, ahol a reformátusok Sztárai erősen parafrázeált, az ellenség megtörésére gyakran

utaló zsoltárait alkalmazzák. Ezeket helyettesítik a Kochanowski- és egyéb lengyel eredetű zsoltárok az első nyomtatott unitárius énekeskönyvben.

Az ismeretlen szerzőjű, csak unitárius korpuszon belül található néhány ének bemutatott poétikai jellemzői alapján láthatjuk, hogy az ismeretlen lengyel zsoltárfordító és az ezeket a szövegeket szerző zsoltáríró számtalan közös poétikai eljárást, retorikai, metrikai eljárást alkalmaz, s akrosztichonhasználatuk is hasonló. Ezek alapján talán érdemes azt gondolnunk, hogy a lengyel zsoltárok fordítója és a bemutatott, ismeretlen szerzőjű, csak unitárius forrásban megtalálható énekek szerzője egy és ugyanazon, ám továbbra is ismeretlennek mondható személy lehetett.